

BIRÓ A. ZOLTÁN – KOVÁCS JUDIT-TÜNDE

INFORMÁLIS TUDÁSSZERZÉS AGRÁRTERMELŐK KÖRÉBEN

Agrártevékenység – szakmai tudás

■ A szakmai tudás megszerzéséhez a mindennapi nyelvhasználatban a tanulás fogalmát társítjuk, a tanulás fogalma pedig a szervezett ismeretszerzési formát, a hivatalos oktatót, a tankönyvekbe foglalható, elsajátításra váró tananyagot idézi fel. Ezzel szemben a tanulás nem intézményes, alkalmi, egyedi módozata és tartalma, a nem hivatalos, tankönyvbe nem foglalható tacit jellegű tudás¹ jóval kevesebb figyelmet kap. Annak ellenére is így van ez, hogy az informális tanulás módozatai és tartalmi életutunk során mindvégig jelen vannak. Minden bizonnyal nem tekinthető véletlennek, hogy a vidéki térségek föltértékelődési folyamata, az „új vidékfejlesztési paradigma” kapcsán² a tacit tudás szerepe előtérbe került. A helyi adottságok hasznosítása, a fejlesztési kezdeményezések társadalmi beágyazottsága előtérbe hozza azt a kérdést is, hogy a vidékfejlesztés szereplői mit, mennyit és hogyan hasznosítanak abból a rendelkezésre álló tacit tudásból, amely a helyi társadalom, a vidéki térség működésének a terméke? Ez a kérdés sajátos hangsúllyal vetődik fel a vidéki térségek agráriuma-hoz kapcsolódóan, hiszen ebben a gazdasági ágazatban nagy mennyiségű olyan tudás-készlet is rendelkezésre állhat, amely a helyi adottságokra alapozó fejlesztés számára hasznos lehet. Ez a téma a székelyföldi térség agráriuma kapcsán is napirenden van,³ jelen tanulmányban a térségi innovatív agrártermelők informális tudásszerzésével foglalkozunk röviden.

**„...a tudásszerzés
formális és informális
módozatai egyaránt
fontosak...”**

A mai székelyföldi agrártermelőknek három fontosabb csoportja van: az úgynevezett hagyományos, önfenntartásra irányuló családi gazdaságok, az üzemszerűen működő nagyobb farmok, valamint az újszerű gazdálkodást folytató, kis méretű agrárvállalkozások.⁴ Az agrárszereplők három csoportja eltérő módon viszonyul az agrártevékenységhez szükséges tudás megszerzéséhez és használatához is. Az önfenntartó családi gazdálkodás az egyik legelterjedtebb gazdálkodási forma, a térségi családok közel felét érinti kisebb vagy nagyobb mértékben. Ez a típusú agrártermelő holisztikus termelést folytat, saját fogyasztásra állítja elő a termékeket, a felesleget értékesíti. A tevékenységben az egész család részt vesz. A működtetéshez szükséges tudás alapvetően tacit jellegű tudás, a termelők a családon belül, kisgyermekkortól kezdve, a mindennapi munkavégzés keretében sajátítják el. A farmjellegű gazdálkodás nagyobb területen vagy nagyobb állatállománnyal zajlik, a termelés célja a piaci értékesítés. Ilyen jellegű vállalkozás a térségben egyelőre kevés van. A termelési technológia explicit jellegű szakértői tudás alkalmazását igényli (agrármérnöki, állategészségügyi stb. szakmai tudás), amelyet az érintett vállalkozók vagy alkalmazottként dolgozó szakemberek a térségen kívül (egyetemek) szereztek meg.

A harmadik csoportot az utóbbi másfél-két évtizedben létrejött újszerű agrárjellegű vállalkozások képezik. Tevékenységük célját, az alkalmazott technológiát, a vállalkozás menedzsmentjét és a termékek jellegét illetően is teljesen mások, mint a hagyományos, önfenntartó családi gazdálkodás, de különböznek a farmgazdaságok szemléletétől és gyakorlatától is. Ezek a vállalkozások is kisméretűek, tevékenységük sok esetben egy személyre vagy a családtagokra korlátozódik, ugyanakkor kiemelten fontosnak tartják a környezet védelmét, az egészséges élelmiszerek termelését, a helyi adottságokra alapoznak, a helyi értékeket kívánják tudatosan hasznosítani. A térségre nem jellemző növényfajták termesztésére, állatfajok tenyésztésére is kísérletet tesznek, például áfonya, ribizli, energiafűz, homoktövis, csincsilla, fajnyulak. Ezeket a gazdaságokat a térséghez mérten tekintjük újszerűnek, a székelyföldi gyakorlatra korábban nem jellemző modellt folytatnak. Az innovatív gazdák között gyakoriak a fiatal gazdák, a bio gazdák és a női vállalkozók. Újfajta szemléletmóddal végzik a tevékenységüket, ezért is tekint gyakran különként rájuk a helyi társadalom és nem fogadja be őket. Az innovatív gazdák száma kevés, településenként mindössze egy-kettő. Jellemző rájuk egyfajta keresési attitűd, tudnak egymás létezéséről, kapcsolatot teremtenek, szakmai segítséget, tanácsot is nyújtanak egymásnak⁵. Fontos számukra a környezetük elismerése, az önmegvalósítás.

A csíkszeredai Pro Agricultura Hargitae Universitas Alapítvány keretében az elmúlt évek során több mint 100 ilyen innovatív agrárvállalkozásról készült elemző-bemutató anyag.⁶ Bár az ilyen jellegű kezdeményezések száma ennél nyilvánvalóan nagyobb, ezek a kezdeményezések még mindig az innovációs folyamatban a „korai adaptálók” típusát képviselik (lásd ezzel kapcsolatban a Everett Rogers diffúziós elméletét⁷), településenként legfeljebb néhány ilyen kezdeményezésre van példa. Újszerűségük, illetve létszámuk gyarapodása okán azonban mindenképpen érdemes foglalkozni ezzel az innovatív vállalkozói csoporttal, már csak azért is, mert ebben a nagyon magas agrárérintettséggel jellemezhető vidéki térségben ez a típusú innováció az agrárszektorban a változási trendet jeleníti meg, és ennek a változási trendnek kulcsfontosságú összetevője a tudásszerzés és tudáshasználat gyakorlata. Az általuk kialakított vállalkozási modell sikerességéhez a helyi társadalom által kitermelt tudás nem elegendő,

szükségét érzik a folyamatos ismeretszerzésnek, a vállalkozás kialakításához és működtetéséhez szükséges tudást a településen kívüli, sok esetben a térségen kívüli forrásból szerzik be⁸. Ennek a vállalkozói csoportnak a tudásszerzési, tudáshasznosítási gyakorlata figyelmet érdemlő térségi innovációs folyamat. A térségi gazdálkodási gyakorlat olyan szegmenseibe kínál betekintést, amelyek működéséről a gazdaságstatisztikai adatok nem kínálnak információt, ugyanakkor ennek a folyamatnak a vizsgálata a térségi agrárium fejlesztését célzó programok, stratégiák számára is hasznos kiindulópontot kínálhat.

Milyen szakmai ismeretek, tapasztalatok, információforrások, kapcsolatok játszanak szerepet az innovatív vállalkozások megtervezésében, kiépítésében, illetve mindennapi működtetésében? Maguk a vállalkozók milyen módon, milyen forrásokból, milyen ráfordítással szerezték be a szükséges ismereteket – és ami talán a legfontosabb –, hogyan illesztették össze a megszerzett tudáselemeket a vállalkozás eredményes működtetése érdekében? A tereptapasztalat, a vállalkozások működésére irányuló elemzések eredményei azt jelzik, hogy a szükséges tudás egy részét a formális képzési keretekben szerzik meg, de legalább ilyen fontos – ha nem még fontosabb – szerepe van a sokféle informális tudásszerzési eljárásnak. És ami mindenképpen érdekes, a kutató számára is meglepő jelenség: gyakran és jelentős súllyal hivatkoznak a kisgyerekkorban szerzett benyomásokra, tapasztalatokra, mégpedig pozitív értékelések kíséretében. Két szempontból is meglepő, hogy a gyerekkori tapasztalatok előtérbe kerülnek és a vállalkozások mai működésében pozitív hangsúllyal jelennek meg. Egyrészt azért, mert ezek az innovatív vállalkozók a gyerekkort követően kiléptek az otthoni környezetből (tanulás más településeken, más munkahelyek, érdeklődési körök kialakulása), és csak hosszabb távollét után tértek vissza a saját településre. Esetükben megszakadt a családi gazdaságba való belenevelődés folyamata. Másfelől azért is meglepő a gyerekkori tapasztalatok előtérbe kerülése és pozitív szerepe, mert ők maguk ma már teljesen más típusú gazdálkodást folytatnak, amely szemléletében és gyakorlatában is szembe megy a helyi közösségre ma is dominánsan jellemző gazdálkodási szemlélettel és gyakorlattal. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a kisgyerekkori tapasztalat – pozitív értékelést hordozó komponensként és informális tudáselemként – beépül a mai vállalkozásokba. Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy fölvázoljuk a tudásszerzés formális és informális módozatait, illetve megvizsgáljuk – az informális tudás egyik komponensként – a kisgyerekkori tapasztalatok beépítésének mai szerepét.⁹

A formális és informális tudásszerzésről röviden

■ **A formális (explicit szakmai) tudást** a vállalkozók a térségben kínált képzési programok keretében szerzik meg. Egy korábbi kutatásunk, melyben agrárvállalkozások létrehozását és működését meghatározó tényezőivel foglalkoztunk azt mutatja, bár a régióban több agrár profilú szakközépiskola működik, ezeket a képzési formákat nem említik mint tudásszerzési forrást.¹⁰ A középfokú agrárképzésnek nincs jelentős szerepe a térségbe irányuló tudástranszferben, ez több okra is visszavezethető: a szakoktatás nem bír akkora vonzerővel, mint korábban, a tananyag nem igazodik az agráriumban bekövetkezett változásokhoz, hiányoznak a gyakorlati oktatás feltételei, az ehhez szükséges körülmények (tan-gazdaság, géppark) nem alakultak ki, hiányoznak az együttműködési keretek a felsőoktatási intézményekkel és más agrárszereplőkkel¹¹. A képzési programok-

nak viszont annál nagyobb szerepük van a tudásszerzésben. A térségben több egyesület, szervezet, intézmény indít képzéssorozatokat, melyeken a résztvevők elméleti és gyakorlati tudást is elsajátítanak szakemberek vezetésével. Nagy szerepük van az egyesületeknek is a tudástranszferben, jó példának tekinthetőek a méhészegyesületek, vagy akár a tejszövetkezetek, amelyek rendszeresen szerveznek képzéseket, tanulmányi utakat az egyesületi tagoknak. Az innovatív gazdák esetenként az egyetemi képzést is említik mint tudásforrást, leginkább agrár- és erdészmérnöki, állatorvosi szakokon.

A tudásszerzés történhet **informális** módon is, amikor nem meghatározott keretek között zajlik az információk, tapasztalatok gyűjtése. Ez a tudás nem rendszerezett, hivatalosan kodifikált szakmai tudás, megszerzési módja alkalmi, eseti jellegű. Ezekben az esetekben a vállalkozó saját maga keresi meg a forrásokat, legyenek azok könyvek, internetes oldalak, tanulmányi kirándulások, látogatások más vállalkozóknál vagy szakemberektől történő segítségkérés. Az innovatív gazdák gyakran kérnek egymástól segítséget, szakmai véleményt, ellátogatnak a hasonló tevékenységet folytató gazdákhöz. Ez egy informális kapcsolatháló kialakulásához vezet, amelyben a gazdák tudják egymásról, hogy ki mivel foglalkozik, milyen nehézségekbe ütközött, hogyan küzdötte le azokat, esetleg milyen anyagi forrásokat tudott bevonni az elérhető pályázatok segítségével. Nagyon fontos szerepük van a térségen kívül vagy a más országokban szerzett személyes tapasztalatoknak. Interjúalanyaink többsége külföldön is dolgozott (leggyakrabban említett országok: Németország, Svájc, Ausztria, Magyarország), az ottani mezőgazdasági tapasztalatok kínáltak ötletet a vállalkozás elindításához. Ezeket az ötleteket nyilván a helyi kontextushoz kellett igazítani, adaptálni. Informális tudásszerzésnek tekinthető a helyi szakemberektől történő alkalmi, többnyire személyes kapcsolatokra alapozó tudásszerzés is, legyen szó állatorvosról, kertészmérnökről, pályázati szaktanácsadóról. Egyre inkább terjednek a külföldi szakemberek bevonásával megszervezett gyakorlati bemutatók, tangazdaságokban rendezett szakmai napok, ahol egy vállalkozást vagy egy technológiát mutatnak be, a fametszéstől a gyógynövényfeldolgozáson át a szakszerű patkolásig. A szakkönyveknek, folyóiratoknak, médiának, rádió, televízióműsoroknak, nyomtatott és online sajtónak a szerepe az interjúalanyok bevallása szerint kisebb, az Internet azonban szinte minden problematikus helyzet megoldásában felhasználható.

A tudásszerzés és tudáshasználat térségi módozataival foglalkozó szakmai elemzések¹² azt emelik ki, hogy az agrártermelők gyakorlatában a formális és az informális módozatok összekapcsolódnak, keverednek, kiegészítik egymást. Ugyanakkor az innovatív vállalkozók esetében az egyéni informális jellegű tudásszerzés fontosabb, mint a formális tudásszerzés. Az informális tudásszerzés alapja, kerete a személyes kapcsolat. Ugyanakkor a szakmai tájékozódásra a folyamatos próbálkozás, kísérletezés, keresés is jellemző, amely a maga során szintén informális gyakorlat. Az informális megoldások fontos szerepére utal az a mód is, ahogyan az innovatív vállalkozók a kisgyerekkori tapasztalatokat beépítik a vállalkozásaikba.

■ „Itt ezen az örökölt birtokon gyerekeskedtünk. Ha vetés volt, ha ültetés volt, mindig ott voltunk. Nem volt újdonság. Az, hogy kapálni kell, vagy öntözni kell, vagy gyomlálni kell nem okozott gondot...” „...nem volt idegen számomra a gazdaság, az állatokkal való foglalkozás, mivel gyermekkoromban nagyszüleimnél megismertem, sőt megtapasztaltam a falusi életmódot. Nagypámmal együtt minden nyáron részt vettem a szénacsinálásban, megtanultam gondozni az állatokat, erdei gyümölcsöket gyűjtöttem, imádtam a helyi hagyományos ételeket.” „Visszajöttem én is, és akkor azt mondtam, hogy ha ezt így kézhez kaptuk a családnak úgymond feladatként is, hogy ezt így csináljuk, akkor szeretném én is ezt csinálni, szeretnék én is részt venni ebben.”

Mit jeleznek az interjúszövegek? Ha megvizsgáljuk a gyerekkorra vonatkozó és a gyerekkori gazdálkodási benyomásokat felidéző szövegeket, akkor legelőször a szövegek mozaikszerűsége tűnik fel. Nem sztorikat, eseményeket, élményeket mutatnak be az interjúalanyok, hanem egyszavas vagy félmondatokba sűrített, kulcsszavakba foglalt impressziókat. A felidézés szövege inkább felsorolás jellegű, a megfogalmazás módja az időbeli distanciát, a felidézett helyzetnek a jelenhez viszonyított másságát hangsúlyozza. A szövegeknek majdnem minden szava vagy szókapcsolata színekdochés jellegű: valami nagyobb, átfogóbb, teljesebb, időben távoli élethelyzetre utal, amely azonban ezekben a szövegekben nem kerül kibontásra. A felsorolás ugyanakkor – az impresszionista költemény vagy a pointillista festmény mintájára – valamiféle teljességre, kerek egész életvilágot körvonalaz. A szövegek a felidézés háromféle módozatát alkalmazták: (a.) szituációkat, élethelyzeteket említenek amelyekben ők maguk gyerekként is benne voltak, vagy ilyen szituációkra utalnak, (b.) a felidézésben nem a helyzetek egészét, hanem csak a helyzetek alkotóelemeit jelölik meg, (c.) reflexiókat, értékeléseket fogalmaznak meg – szintén tömör formában vagy utalás keretében – a felidézett helyzetekkel vagy azok alkotóelemeivel kapcsolatban. Röviden jellemezzük a felidézés mindhárom formáját.

a.

■ A szituációk felidezésében a leggyakoribb megoldás a család egészére való utalás, ha a felidézett szituáció személyhez között, akkor az apával való együttlét, illetve a nagyszülőkkel való együttlét keretezi a felidézést. Gyakran előfordul az is, hogy munkahelyzetet említenek személyek megjelölése nélkül. Csak nagyon ritkán fordul elő az, hogy a felidézett szituáció részletesebben kibontásra, bemutatásra kerüljön. Erre példát az olyan helyzetek felidézése jelent, amelyben a beszélő a kedvenc háziállatokkal való kapcsolatát egyedi, személyes élmény formájában eleveníti fel. A családi, személyhez kötődő vagy munkavégzést felidéző szituációk kivétel nélkül utalásos jellegűek. Az utalás használatának ez a formája nem gazdálkodással kapcsolatos tapasztalatot, tudást, észrevételt, emléket hoz előtérbe, hanem csupán utal egy olyan, távoli és összetett szituációra, amelynek a mai megítélés hangsúlyosan pozitív és személyes jellegű. Ezek az utalás formájában felidézett szituációk implicit módon a kisgyerekkori élethelyzet egészét reprezentálják.

Az utalás szerepe ebben az esetben az, hogy a gyerekkori élethelyzet és az aktuális élethelyzet között kapcsolatot, hidat, valamiféle azonosságot, összetartozást teremt. Az „élményközösség” érzése/tudása ebben az esetben nem két sze-

mélyt, hanem két, időben egymástól távoli élethelyzetet kapcsol össze, a kontinuitás érzését, tudását konstruálja, mintegy átugorva azokat az időszakokat, élethelyzeteket amelyek a gyerekkor és a mai helyzet között voltak. A két élethelyzet közti kapcsolat konstruálásában minden bizonnyal fontos szerepe lehet annak, hogy a gyerekkori és a mai élethelyzet elemei között vannak azonosságok (azonos vagy részben azonos fizikai környezet, hasonló összetevőket tartalmazó foglalkozás, nem utolsó sorban a családi leszármazás). A felidézett szituációk csak utalás formájában jelzik a gyerekkori élethelyzetet, meghagyva – a szinekdochés poétikai eljárás révén – a kognitív és affektív komponensek számára tág teret kínáló metaforikus jelentésbeli gazdagságot. A felidézett szituáció akkor szolgálja a beszélő számára legjobban a két élethelyzet közti „élményközösség” kialakulását, ha a gyerekkori élethelyzet sokfélesége és gazdasága sűrített, utalásszerű marad.

b.

■ A gyerekkori élethelyzetek felidezésének második módzata a szituációk alkotóelemeihez kapcsolódik. A beszélők személyeket nevesítenek, konkrét munkatípusokat vagy eseti munkaalkalmakat jelölnek meg, termékneveket, állatokat vagy munkaeszközöket említenek. A szövegekben előforduló alkotóelemek száma kevés, ez esetben sem találkozunk részletesebb, élményszerűbb kibontással, minősítésekkel, az említések ez esetben is ugyanolyan pontszerűek, utalásjellegűek, mint ahogyan azt a felidézett szituációk kapcsán jeleztük. A különbség az, hogy ezek a felidézett konkrét elemek nem a kisgyerekkori élethelyzet egészére utalnak, hanem a felidézett szituáció gazdag tartalmára. A szituációk alkotóelemeire való utalás szintén a múltbeli és a mai élethelyzet közti kontinuitás kialakulását támogatja, konkrétabb formában erősítve rá előzőekben jelzett általános jellegű utalásra.

c.

■ A szövegekben előforduló reflexiók nagyon kevés kivételtől eltekintve pozitív értékelések. Ezek egy kisebb része explicit minősítés (jó volt, hasznos volt stb.). A szövegek nagyobb része azonban másként, indirekt módon oldja meg a pozitív értékelést: a gyerekkori élethelyzet egészét, illetve ezen belül a családi gazdálkodással kapcsolatos tevékenységet olyan természetes, magától értetődő helyzetként és tevékenységként állítja be, amely mai szemmel nézve hasznosnak, értékesnek minősíthető. Ez az eljárás a kisgyerek kori és a mai élethelyzetet a meggyőződés, az életfelfogás szemszögéből, a mai vállalkozási gyakorlat alig burkolt ideologikus összekapcsolását jelenti.

Miért lehet fontos egy innovációra törekvő mai agrárvállalkozónak, hogy mai helyzet értelmezésébe pozitív tartalommal illessze be a gazdálkodáshoz kapcsolható kisgyerekkori családi élményeket? Amint a bevezetőben is utaltunk rá, ez az eljárás kétféle szempontból is különlegesnek tűnik. Interjúalanyaink a kisgyerekkort követően kiléptek a gazdálkodási gyakorlatból, hosszabb időre még a családi környezetből is, csak hosszabb idő után tértek vissza a településre és kezdtek el gazdálkodással foglalkozni. De jelentős mértékű cenzúra van a gyerekkori gazdálkodás és a jelenbeli tevékenység között a tevékenység tartalma, értéke, célja, ideológiája szempontjából is. Ha mégis fontos számukra a gyerekkori helyzet és a mai állapot összekapcsolása, akkor annak kétféle oka is lehet. Egyfelől az, hogy az interjú keretében a gazdálkodási gyakorlatukra irányuló ref-

lexió magába foglalta a vállalkozás kiépítésének a folyamatát is, és ezzel a szöveg a saját életút egyfajta értelmezésévé is vált. Az életutak felidézésében rendszerint megfigyelhető az, hogy a beszélő az életút valamiféle koherenciájának a megteremtésére törekszik, ennek fontos eljárása – a szelekció mellett – az egyes mozzanatok összekapcsolása, törekvés a személyes történet kerek egészé formálására. Ezt a törekvést az innovatív agrárvállalkozást működtető interjúalanyok esetében még fokozhatja az, hogy kezdeményezésük újszerűségét, működőképességét saját maguk előtt is igyekeznek igazolni, és az életút kerek egész jellege támogatja őket ebben a törekvésükben. A térségi agrárinnováció elemzésére irányuló kutatásaink alapján azonban egy további érv is felhozható. Az újszerű vállalkozást indítók számára fontos feladatnak mutatkozik az, hogy saját kezdeményezésüket és tevékenységüket elfogadtassák abban a lokális társadalmi környezetben, amelynek gazdálkodási gyakorlata teljes mértékben strukturális oppozícióban áll az újszerű vállalkozással. A társadalmi beágyazódásra irányuló törekvés sokféle módozata között annak jelzése, igazolása is fontos, hogy személyisége, családtörténete, tevékenysége, személyes életútjának egy része ehhez a lokális társadalmi kontextushoz kapcsolódik, a helyi társadalom része, nem teljes mértékben „idegen”! A helyi társadalmi beágyazódással kapcsolatos kutatásaink azt jelzik, hogy ez a törekvés sok esetben csak részleges eredménnyel jár, a gyermekkori gazdálkodási benyomások felidézése azonban azt jelzi, hogy a helyi társadalommal való azonosulás igénye, ennek az igénynek a demonstrálása a beszélők számára fontos.

Következtetés helyett kérdésfelvetések

■ A térségi innovatív agrárszereplők vállalkozásépítési gyakorlata azt jelzi, hogy a tudásszerzés formális és informális módozatai egyaránt fontosak, ezek kombinációjából áll össze az újszerű kezdeményezés, és mindkettő szükséges az eredményes működtetéshez is. A formális keretekben szerzett tudás és az informális tudás egy jelentős része explicit tudás, a szakmai alapot, a technológia megtanulását, a menet közben adódó problémák megoldását, nem utolsósorban pedig a választott tevékenység kifele és befelé irányuló legitimációját szolgálja. A felidézett kisgyerekkori tapasztalatok világa informális tudás, amely beépül a vállalkozás menetébe, azonban másként, mint az explicit tudás. Ez esetben tacit tudásról van szó, amelynek a vállalkozói-személyi habitus kialakításában, működtetésében, illetve – a helyi társadalomba való beágyazódás során – ennek a habitusnak a helyi elfogadtatásában van szerepe. Az informális tudás szerepét – akár az explicit, akár a tacit formájáról legyen szó – a jelenlegi szakpolitikai tervezés, a támogatási gyakorlat nem veszi figyelembe, holott olyan endogén térségi erőforrásról van szó, amely jelentős mértékben hozzájárul az újszerű vállalkozások sikeres működéséhez és amelynek további hasznosítási lehetőségei is vannak.

■ JEGYZETEK

1. Nonaka, Ikujiro – Takeuchi, Hirotaka: *The knowledge creative company*. Oxford: University Press, 1995.
2. OECD: *The new rural paradigm: Policies and governance*. OECD publications, Paris, 2006.
3. Ezt a témakört tárgyaló kiadvány: Biró A. Zoltán – Magyar Ferenc (szerk.): *Szaktanácsadás – agrárium – innováció. Tudástranszfer, tudáskontextus a székelyföldi térségben*. Státus Kiadó, Csíkszereda, 2020.

4. A témához közvetlenül kapcsolódó újabb publikációink: Biró A. Zoltán: *Agrárinnovációs folyamat a székelyföldi térségben*. Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek. Gazdaság-Régió-Társadalom. 3, 2018. 88–97.; Biró A. Zoltán – Sárosi-Blága Ágnes: *Embeddedness or Marginalization? Aspects for Analysing the Local Embeddedness of Innovative Agricultural Enterprises in Szeklerland*. Acta Universitatis Sapientiae, Social Analyses, 10, 2020, 77-93. <https://doi.org/10.2478/aussoc-2020-0004>; Biró A. Zoltán – Sárosi-Blága Ágnes: *Paradigm Shift or Individual Experiment? A Socio-analysis of Agricultural Innovation Processes in a Rural Region*. PSYCHOLOGIA SOCIALĂ 48 (II)/2021, 57-74.; Biró A. Zoltán – Sárosi-Blága Ágnes – Kovács Judit-Tünde: *Changes in the Role of Agriculture from the Perspective of Innovative Agricultural Entrepreneurs. The Case of Szeklerland, Eastern Transylvania*. European Countryside 14(1), 2022: 51–66. <https://doi.org/10.2478/euco-2022-0003>.
5. A témát két térségi vonatkozású korábbi publikációnk tárgyalja: Kovács Judit-Tünde: *Innovatív agrárvállalkozások indítását meghatározó tényezők Székelyföldön*. Pro Scientia Ruralis. (II 1, 2017, 166-180.); Kovács Judit-Tünde: *A társadalmi beágyazódást alakító tényezők vizsgálata Székelyföldön*. In Biró A. Zoltán – Magyar Ferenc (szerk.): *Kísérlet vagy modell? Az agrárinnováció mint székelyföldi fejlesztési paradigma*. Státus Kiadó, Csíkszereda, 2018, 97–117.
6. A Pro Agricultura Hargitae Universitas Alapítvány kiadványainak anyaga az intézmény honlapján érhető el (www.pahru.ro)
7. Rogers, Everett: *Diffusion of Innovations*. New York, Free Press, 1995.
8. Sárosi-Blága Ágnes: *Tudás, innováció, fenntartható fejlődés*. In Biró A. Zoltán – Magyar Ferenc (szerk.) *Szaktanácsadás-agrárium-innováció*. Státus Kiadó, Csíkszereda, 2020, 57–72.
9. Elemzésünk az innovatív agrárvállalkozók kutatási programjához kapcsolódó két kiadványban közölt 33 interjúra alapozódik: Biró A. Zoltán – Magyar Ferenc (szerk.): *Agrárinnováció – térségi esély. Fiatal gazdák a székelyföldi térségben*. Státus kiadó, Csíkszereda, 2016.; Biró A. Zoltán – Magyar Ferenc (szerk.): *A generációváltás esélyei. Agrárvállalkozók innovatív szerepe a székelyföldi térségben*. Státus Kiadó, Csíkszereda, 2017.
10. Kovács Judit-Tünde: *Agrárvállalkozások létrehozását és működési modelljét meghatározó külső tényezők* In: Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek. (szerk.: Biró A. Zoltán – Sárosi-Blága Ágnes), Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, 2022.
11. Biró A. Zoltán: *Tudástranszfer, tudáskontextus vidéki térségben. Helyzetkép a szaktanácsadás székelyföldi feltételrendszeréről*. In Biró A. Zoltán – Magyar Ferenc (szerk.): *Szaktanácsadás-agrárium-innováció*. Státus Kiadó, Csíkszereda, 2020, 11–57. (a továbbiakban Biró 2020).
12. Biró 2020; Biró A. Zoltán – Szász Mária-Magdolna: *Innovatív agrárszereplők információszerezési, információhasznosítási gyakorlata a székelyföldi térségben*. In Biró A. Zoltán – Magyar Ferenc (szerk.): *Szaktanácsadás-agrárium-innováció*. Státus Kiadó, Csíkszereda, 2020, 72–91.

